

ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК НОВА СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ФОРМАЦІЯ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ТЕРМІНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

Микола Брюховецький

Анотація. В статті аналізуються перспективи одночасного застосування цивілізаційного та формаційного підходів до дослідження інформаційного суспільства, а також розглядається специфіка цього типу суспільства як нової формації. Робиться наголос на методологічних засадах обох підходів та на їхньому термінологічному апараті.

Цивілізаційний підхід розглядає інформаційне суспільство як етап історії людства, що послідовно слідує за аграрним та індустріальним. В рамках такого підходу, виходячи з назв самих етапів, акцентується на домінуючому продукті (інформація) та специфіці праці (інтелектуальна праця). Натомість у формаційному підході наголос робиться на соціальних відносинах власності та класах. В статті обидва ці підходи зіставляються та робиться висновок, що їх синтез дозволяє комплексно оцінити розвиток суспільств, враховуючи як економічну діяльність, так і соціально-класові відносини власності.

Особливу увагу приділено неможливості розгляду інформаційного суспільства в рамках капіталістичної формації через процеси інтелектуалізації праці та дематеріалізації її компонентів, що призводить до значного ускладнення відносин експлуатації та власності і є нетиповим для капіталізму. Відтак, робиться висновок, що інформаційне суспільство слід розглядати крізь призму нової самостійної формації, що приходить на зміну капіталізму. Пропонуються варіанти термінів для нового соціально-економічного устрою та його основного класу.

Робота загалом розширює розуміння інформаційного суспільства як складного феномену, що перебуває на перетині економічного та соціального аналізу, й пропонує інтегративний підхід для його вивчення.

Ключові слова: інформаційне суспільство, постіндустріальне суспільство, цивілізаційний підхід, формаційний підхід, соціально-економічна формація.

Новітнє інформаційне суспільство попри спірні позиції щодо самого факту його існування вже давно аналізується як цілком dokonana реальність. Такому стану речей сприяє консенсус більшості дослідників в тому, що принаймні окремі тенденції в соціально-економічній сфері провідних держав світу не можуть не стосуватися якісно нового типу соціуму, не схожого на всі попередні. Відтак, питання методології та термінології для аналізу суспільства нового типу тільки набирає своєї наукової актуальності. На наш погляд, виробленню подібного інструментарію сприятиме креативна переробка вже існуючих наукових методів та підходів, в тому числі і шляхом творчого поєднання найбільш результативних із вже наявних.

Двома чи не наймасштабнішими концепціями аналізу суспільства з точки зору найбільш глобальних засад є цивілізаційна та формаційна. Тож ми спробуємо зосередитися на перспективі застосування цивілізаційного та формаційного підходів в контексті аналізу інформаційного суспільства.

На перший погляд між вказаними концепціями мало що спільного. Зокрема, однією з найбільших відмінностей є те, що в аналізі історичних суспільних змін вони використовують здавалося б повністю несумісні термінологічні апарати. Так, в межах цивілізаційної концепції існує підхід, який для опису стадій розвитку людської історії оперує такими категоріями як «аграрне суспільство», «індустріальне суспільство» та «постіндустріальне суспільство» (або «інформаційне суспільство»). До речі, на наш погляд, сам термін «інформаційне суспільство», який, мабуть, найчастіше використовується для позначення соціуму нового типу, є похідним саме від подібного термінологічного підходу цивілізаційної концепції.

Натомість формаційний підхід не користується зазначеним термінологічним апаратом. На позначення стадій розвитку людського соціуму прихильники цього підходу використовують іншу термінологію – наприклад «феодальний лад», «капіталістичний» чи «буржуазний» «лад» («устрій») або відповідну «формацію».

В цьому сенсі, не занурюючись глибоко, можна дійти поверхневих висновків, що зазначені терміни, які існують для позначення схожих понять, взаємовиключають один одного і це унеможливорює одночасне співіснування обох концепцій.

Проте спробуємо детальніше проаналізувати природу і смислову навантаженість термінів, що використовуються в рамках цивілізаційної і формаційної концепцій.

Цивілізаційний підхід

Під подібним історико-термінологічним підходом цивілізаційної концепції ми розуміємо наявний в роботах істориків, соціологів та філософів термінологічний дискурс щодо назви окремих етапів історії суспільства. Йдеться про такі суспільства як аграрне, доіндустріальне, традиційне, індустріальне, постіндустріальне, інформаційне. Подібна термінологія в баченні історичного розвитку людства, серед інших дослідників, характерна для Деніела Белла [9, с. 12-16, 127], Мануеля Кастельса [12, с. 127], Елвіна Тоффлера [36, с. 10, 43, 125], Ентоні Гідденса [18, с. 14-16], Френка Вебстера [40, с. 1-8], Річарда Флоріди [20, с. 161], Френсіса Фукуями [22, с. 128] та багатьох інших. Спробуємо проаналізувати найбільш вживані з цих термінів.

Щодо назви «аграрне суспільство» складно однозначно встановити першість в науковому застосуванні поняття. Це пояснюється тим, що вказаний тип суспільства став предметом аналізу набагато раніше, аніж однозначно закріпився вказаний термін. Так, при бажанні початок дослідження цього типу суспільства як об'єкта соціально-філософського і економічного розгляду можна вивести ще з арістотелевських «Економіки» і «Політики» (див., напр.: [1, с. 24]). Проте одним із перших застосувань терміну «аграрне суспільство» саме в такому формулюванні можна зафіксувати в третьому томі роботи Питирима Сорокіна «Соціальна та культурна динаміка», вперше опублікованій в 1937 році [34, с. 371].

Цей термін і зараз знаходиться в активному науковому обігу, наприклад, в роботах таких дослідників як Мануель Кастельс [12, с. 16], Ентоні Гідденс [18, с. 4-14], Ерік Гобсбаум [24, с. 164], Деніел Белл [9, с. 12-16, 127], Елвін Тоффлер [36, с. 43] та багатьох інших послідовників цього дискурсу.

В той же час вважається, що термін «індустріальне суспільство» в традиційному для сучасності значенні вперше використав Анрі де Сен-Сімон в ряді своїх пізніх робіт, таких як «Катехізис промисловців» (1823), «Нове християнство» (1825). Проте до розробників вже самої теорії індустріального суспільства, а відповідно і до тих, хто започаткував системне застосування цього терміну, відносять більш пізніх дослідників. Йдеться, наприклад, про Жана Фурастьє – «Велика надія ХХ століття» (1949), Раймона Арона – нарис «La Société industrielle et la Guerre, suivi d'un Tableau de la diplomatie mondiale en 1958» (1959) або «Вісімнадцять уроків про індустріальне суспільство» (1963), Джона Гелбрейта «Нове індустріальне суспільство» (1967).

Активне наукове використання терміну продовжується і наразі. В якості прикладів можна навести дослідження Зигмунта Баумана [7, с. 142], Ульріха Бека [8, с. 24-28], Річарда Сеннетта [32], Мануеля Кастельса [12, с. 20-27], Річарда Флоріду [20, с. 161, 385], Джеймса Скотта [35, с. 354], Елвіна Тоффлера [36, с. 26, 43].

Натомість термін «постіндустріальне суспільство» виник ще в 1914 році і пов'язаний з працею індійського культуролога і філософа Ананди Кумарасвами та англійського соціаліста Артура Пенті «Нариси постіндустріалізму: Симпозіум пророцтв про майбутнє суспільства» (див.: [13]). Хоча слід оговоритися, що смислове навантаження терміну в цей час було зовсім іншим. Про системну розробку теорії постіндустріального суспільства, а відповідно, і про звичне наукове вживання терміну, можна говорити на підставі робіт всесвітньо відомого американського соціолога Деніела Белла (див.: [9], [10]) вже з 60-х років ХХ століття. Після цього застосування терміну стало достатньо звичним та зберігає свою актуальність і для сучасної науки (див., напр.: [20, с. 9], [12, с. 20-22], [18, с. 2], [40, с. 4], [8, с. 72]).

Термін «інформаційне суспільство» по суті використовується на позначення того ж поняття, що і термін «постіндустріальне суспільство», проте виходячи з дещо іншого розставлення акцентів. Вперше назвав новий тип соціуму інформаційним японський антрополог Тадао Умесао в 1963 році в статті з назвою «Теорія інформаційної індустрії» (1963). Часто в західній філософській та соціологічній традиції виникнення цього терміну пов'язують з іменами Ф. Махлупа та П. Друкера, хоча їх роботи цього періоду («Виробництво та поширення знань в США» 1962 року та «Епоха розриву...» 1969 року відповідно) такої назви нового суспільства як «інформаційне» не містять. Натомість використовуються близькі терміни, такі як «індустрія знань» [25, с. 48] та «суспільство знань» [16, с. 263], хоча йдеться про той самий об'єкт дослідження – суспільство нового типу, засноване на інформації.

Наразі в сучасному науковому дискурсі термін «інформаційне суспільство» є надзвичайно популярним. Прикладами його активного застосування можуть бути достатньо нові дослідження Мануеля Кастельса [12, с. 21-25], Крістіана Фукса [21, с. 11], Френсіса Фукуями [22, с. 128], Яна ван Дейка [37, с. 3], Френка Вебстера [40, с. 1-8].

Тобто, в роботах постіндустріалістів та теоретиків інформаційного суспільства, які в своїй основі стоять на засадах цивілізаційного підходу, можна виділити певну більш-менш типову послідовну тріаду: «аграрне – індустріальне – постіндустріальне (інформаційне) суспільство». Зокрема, серед багатьох інших, вказаної тріади в розвитку

людського суспільства в дослідженнях дотримувалися Реймонд Арон, Жан Фурастьє, Джон Гелбрейт, Волт Ростоу, Деніел Белл, Елвін Тоффлер, Мануель Кастельс, Ентоні Гідденс, Пітер Друкер, Зигмунт Бауман, Юрген Габермас, Френк Вебстер, Ален Турен, Марк Постер, Херберт Шиллер, Андре Горц – і це далеко не вичерпний перелік відомих філософів, соціологів, економістів, які фактично застосовувати подібний підхід.

При цьому, вочевидь, в основі назв таких послідовних стадій розвитку людської історії лежить вказівка на головний продукт, який складає основу господарства на відповідному етапі розвитку соціуму та навколо якого переважає економічна активність людей. Тобто, для аграрного суспільства – це пріоритет аграрної (сільськогосподарської) продукції, для індустріального – продукція індустрії, промисловості. Назва «інформаційне суспільство» також претендує на вказівку на основний продукт, який виготовляється в новому суспільстві, – інформації. Натомість термін «постіндустріальне суспільство» як інший варіант назви цього етапу не претендує на вияв сутності цього типу соціуму, але цілком правильно акцентує увагу на його хронологічній послідовності: новий етап, який слідує за індустріальним.

Тож, можемо зафіксувати, що в рамках цивілізаційної концепції існує підхід, який послідовно виділяє три найголовніші стадії в розвитку суспільства: аграрну, індустріальну та постіндустріальну або інформаційну. В основі цих назв здебільшого лежить вказівка на основний продукт, який виробляється в надрах того чи іншого суспільства та вироблення якого становить основу економіки відповідного етапу.

Формаційний підхід

Альтернативний принцип погляду на стадії розвитку суспільства має формаційний підхід. Зараз в науці він представлений в основному надзвичайно широким спектром послідовників історико-матеріалістичних та неомарксистських течій – таких як Іммануїл Валлерстайн [39], Жак Рансьєр [29], Етьєн Балібар [5], Террі Іглтон [19], Алекс Калінікос [11], Перрі Андерсон [4], Ерік Гобсбаум [24].

Формаційний підхід ми в даному випадку визначаємо як частину більш широкої формаційної концепції як теоретичної моделі історичного розвитку суспільства, що базується на поділі історії на послідовні суспільно-економічні формації. В основі підходу лежить мар-

ксова характеристика способів виробництва, що надана в передмові «До критики політичної економії», згідно якої виділялися азійський, античний, феодальний та буржуазний способи виробництва [27, с. 13]. Вказана характеристика набула подальшого розвитку і обговорення в роботах як послідовників, так і критиків марксистської філософії. Незважаючи на чисельні дискусії в межах формаційної концепції (наприклад, щодо статусу азійського способу виробництва), в її надрах, в умовах певного спрощення і схематизації, народилося вчення про такі послідовні антагоністичні суспільно-економічні устрої як рабовласництво, феодалізм та капіталізм. Вказане вчення ми можемо умовно назвати формаційним підходом, який існує в межах більш широкої формаційної концепції як приклад її застосування до антагоністичних соціумів. Зразками застосування формаційного підходу (зокрема, шляхом одночасного активного використання всіх трьох термінів) можуть виступити роботи таких дослідників в сфері історії, економіки, соціології та філософії як Іммануїл Валлерстайн [39, с. 88-90], Джайрус Банаджі [6, с. 6], Кріс Гарман [23, с. II-IV, 12], Еллен Мейксінс Вуд [41, с. 148-151], Ерік Гобсбаум [24, с. 33-48], Перрі Андерсон [4, с. 18-21] та навіть Жан-Поль Сартр [30, с. 140-156].

Можна додати, що після К. Маркса в рамках окремих робіт, а також антинаукової марксистсько-ленінської філософії, вся формаційна концепція огрубіла до ортодоксальної «п'ятичленки» з її послідовним поділом на первіснообщинний, рабовласницький, феодальний, буржуазний та комуністичний лади, через які мають жорстко пройти чи не всі народи.

Проте ми зупинимося на розгляді рабовласництва, феодалізму та капіталізму – понять, які використовувалися в західному марксизмі та продовжують застосовуватися іноді навіть поза межами неомарксизму. Ще раз наголосимо, що умовно вважаємо вказаний поділ формаційним підходом, який є окремим випадком більш широкої формаційної концепції.

Якщо слідувати такому підходу, назва кожного з трьох зазначених соціально-економічних устроїв ґрунтується на типі виробництва, що має своєю основою певний визначений спосіб експлуатації, заснований на відповідній формі власності (наприклад, феодальна чи капіталістична власність домінує та є основою виробництва в феодальному чи капіталістичному суспільстві відповідно). Кожна назва такої форми власності, в свою чергу, містить вказівку на суб'єкт власності, тобто панівний клас власників: рабовласник, феодал, капіталіст. При цьому, можна зануритися ще глибше і спробувати пов'язати основу назви

панівного класу з посиленням на головний об'єкт власності (те, чим володіють) – раб, феодал, капітал. Вказаний об'єкт власності одночасно виступає основним елементом виробничих сил і найважливішою ланкою в структурі експлуатації, своєрідним умовним ресурсом.

Тобто, в рамках формаційного підходу до пливу людської історії також застосовуються назви певних фази розвитку. Зокрема, можна говорити про умовну послідовну зміну рабовласницького, феодального та капіталістичного ладу. В основі таких назв лежать соціальні відносини: вказівка на спосіб експлуатації, форму власності та врешті-решт домінуючий клас власників і безпосередньо сам об'єкт власності.

Синтез підходів та нова формаційна назва інформаційного суспільства

Тож виділення в межах цивілізаційного підходу аграрного, індустріального та інформаційного (або постіндустріального) суспільств вказує на провідний продукт, який виробляється в його надрах, або іншими словами, навколо якого сконцентрована переважна економічна активність. Натомість формаційний поділ історичного поступу на рабовласництво, феодалізм та капіталізм наголошує на соціальних відносинах, класах та об'єктах власності. Спробуємо розібратися, чи виключають один одного такі підходи.

Ми схильні частково поділяти думку німецького філософа Ральфа Дарендорфа стосовно того, що вказані поняття з формаційної та цивілізаційної концепцій мають різний зміст, хоча терміни часто використовуються на позначення одного явища. Так, в своїй роботі «Клас та класовий конфлікт в індустріальному суспільстві» Дарендорф зазначає, що в основу назви «капіталізм» покладені економічні структури, в той час як соціальні інститути та цінності відіграють тут другорядну роль [14, с. 37]. Характеристика таких назв суспільств, як, наприклад, «індустріальне» або «суспільство послуг», залежить, на думку Дарендорфа від переважаючого в них виду діяльності [15, с. 136-138]. Тому, відповідно до цієї концепції, поняття «індустріальне суспільство» буде виступати більш широким за обсягом по відношенню до поняття «капіталізм», який означає одну з форм [14, с. 40] економічних відносин на індустріальному етапі розвитку соціуму.

Вважаємо запропоноване Дарендорфом розмежування термінів одним із найвдаліших, але водночас наголошуємо, що не в повній мірі поділяємо вказаний варіант співвідношення. Вочевидь, подібна

назва індустріального, аграрного суспільства чи суспільства послуг (навіть за логікою Дарендорфа) залежить не від переважаючого виду діяльності, а від основного типу продукції, що виробляється – аграрний продукт в аграрному суспільстві, продукція індустрії – в індустріальному, послуги, відповідно, – в суспільстві послуг. В той же час, вказаним типам суспільств можуть бути притаманні різні форми суспільних відносин (а точніше – уклади), в основі яких лежить різний тип власності. Так, для аграрного суспільства характерний рабовласницький та феодалський устрій, для індустріального – капіталістичний, з відповідними формами виробничих відносин, класів, експлуатації та об'єктів власності.

Але, тим не менш, з подібних міркувань випливає, що цивілізаційний та формаційний підходи до стадій розвитку суспільства, зосереджуючись на різних аспектах такого розвитку, можуть співіснувати та навіть доповнювати один одного.

Спробуємо окреслити основні засади застосування синтезу цивілізаційного та формаційного підходів до аналізу як інформаційного суспільства, так і попередніх суспільств в їх історичній рестроспективі.

Як ми вже наголошували, розглядаючи з точки зору теорії інформаційного суспільства історію людства з давніх часів до сучасності, можемо зафіксувати типові для цивілізаційного підходу виділення аграрної (доіндустріальної), індустріальної та інформаційної (постіндустріальної) епохи (див. напр.: [10, с. 14]). Традиційно вказаний спосіб розгляду розвитку соціуму сприймається як послідовна зміна трьох історичних етапів, кожний з яких визначається панівною галуззю економіки. За таких умов спробуємо коротко охарактеризувати розвиток суспільного виробництва послідовно на кожному з таких етапів, застосовуючи в межах цивілізаційного також і формаційний підхід.

В межах цивілізаційного підходу ми звернемо увагу на такі важливі компоненти стадіального розвитку цивілізації як основний продукт, що виробляється в межах її економіки (який, власне, і дає назву етапу), рівень розвитку техніки та технології, а також характер самої праці. В той же час в межах формаційного підходу, який є частиною більш широкої історико-матеріалістичної концепції, аналізуючи відповідний соціум слід зупинитися на таких складових суспільного виробництва як засоби праці (включаючи знаряддя праці), предмет праці, продукт праці [27, с. 283-290].

Нагадаємо, що з точки зору історико-матеріалістичної концепції предмет праці в тлумачиться як певна речовина, на яку здійснюється вплив під час праці та яка виступає центром зосередження зусиль у

виробничому процесі. В той же час, засобом праці в матеріальному виробництві виступає річ або комплекс речей, що необхідні людині для впливу на предмет праці та для здійснення безпосередньо процесу праці. Продукт праці вважається речовиною природи, пристосованою до людських потреб за допомогою зміни форми [26, с. 22-23], [27, с. 170]. До цього переліку ми спробуємо додати коротку характеристику самої праці, не зовсім властиву для окресленого нами формаційного підходу, натомість більш характерну для цивілізаційного підходу.

Так, перша стадія – *аграрне суспільство* характеризується виробленням сільськогосподарської продукції в землеробських, скотарських та інших галузях аграрної економіки. Техніка представлена достатньо простими й переважно ручними знаряддями праці. Технологія такого виробництва так само достатньо примітивна. Відповідно у цей період домінує використання простої ручної праці. Ручна праця – це фізична праця, виконувана людиною без використання складних механічних пристроїв. Вона характеризується низькою продуктивністю та великою залежністю від фізичних можливостей людини.

З точки зору формаційного підходу, аграрна цивілізація відповідає двом устроям – рабовласницькому та феодальному. При цьому перший є більш примітивним та заснованим на особистому володінні рабовласника рабом, а також всіма засобами виробництва, знаряддями і предметами праці. Знаряддя праці та інші засоби виробництва на рабовласницькій стадії аграрного суспільства були переважно ручними та примітивними і знаходилися в основному у власності панівного класу рабовласників. Предметом праці в основному була земля, яка також перебувала у володінні панівного класу. Відтак, у виробництві переважає примітивна фізична праця. Продукт праці у вигляді результатів аграрного виробництва так само розподілявся на користь рабовласників. Відповідно, експлуатація здійснюється у вигляді безпосереднього фізичного примусу і засновується на повному розпорядженні рабом як власністю рабовласника.

Хочемо ще раз звернути увагу на утворення назви «рабовласницький», яка походить з назви панівного класу (суб'єкта власності) «рабовласник», в якій, в свою чергу, є вказівка на раба як об'єкт власності.

Феодальний різновид аграрної цивілізації є більш розвиненим, порівняно з рабовласницьким. Так, підлеглий клас вже не перебуває у власності феодала, хоча і продовжують існувати відносини особистої залежності. Крім того, знаряддя праці вже також перебувають в основному у власності підлеглого класу. Це дає певний рівень сво-

боди, хоча експлуатація також заснована на позаекономічному примусі. Основним предметом праці залишається земля, а продукт праці привласнюється феодалом. Повторимось, що назва «феодальний» утворена від «феодала» як основного суб'єкта власності, від якого йде посилення на «феод» як об'єкт власності.

Згідно цивілізаційного підходу наступним етапом розвитку цивілізації є *індустріальне суспільство*. Відповідно до цивілізаційного підходу, індустріальна стадія розвитку історії характеризується виробленням продукції індустрії, тобто промисловості, машинного виробництва: знарядь праці, промислових станків, верстатів, комплектуючих, сільськогосподарської техніки, машин та інших засобів виробництва. На цій стадії відбувається значне ускладнення техніки, яка являє собою складні машини та машинні комплекси, а також суттєвим удосконаленням технології. Спостерігається перехід від ручної праці до машинної. Таку працю можна охарактеризувати як вид праці, який виконується за допомогою машин та механізмів, що працюють з використанням енергії (наприклад, парових двигунів, електрики тощо). Подібний вид праці значно підвищує продуктивність і знижує потребу у фізичних зусиллях людини. Звісно, індустріальне виробництво не заміщує собою аграрне і не витісняє його повністю. Йдеться скоріше про зміну акцентів, про домінуючу галузь економіки і про певне ядро, в надрах якого здійснюється суспільний прогрес.

Якщо говорити про формаційний підхід, то індустріальне суспільство майже повністю вкладається в рамки капіталістичного ладу. Це більш розвинений по відношенню до попередніх суспільний устрій, який принципово відрізняється повною особистою свободою підлеглого класу. Найманий працівник не належить капіталісту (як це було з рабом) і не знаходиться в бодай-яких юридичних відносинах особистої залежності (як це спостерігалось за феодалізмом). Внаслідок такого найбільшого ступеня свободи, експлуатація здійснюється засобами непрямого економічного примусу. Відносини залежності стають суто економічними. Проте знаряддя праці та засоби виробництва в умовах капіталістичного ладу (станки, верстати, фабрики, заводи) перебувають у власності панівного класу, що і дає підстави для експлуатації. Предмети праці, окрім землі, – надзвичайно широкий спектр природних надр, корисних копалин, інших ресурсів – знаходяться в повній власності капіталістів. Така власність на засоби та предмети праці і є правовою підставою для експлуатації. На користь панівного класу здійснюється і розподіл продукту праці.

Повертаючись до питання назвоутворення, нагадаємо, що «капіта-

лізм» вочевидь походить від назви панівного класу (суб'єкта власності) «капіталіст», який містить посилання на об'єкт власності «капітал».

Інформаційне суспільство є найсучаснішим етапом розвитку суспільства з точки зору цивілізаційного підходу. В межах такого підходу ця стадія розвитку людства характеризується передусім виробництвом знань та інформації. Тут ми спостерігаємо найбільш прогресивну техніку, що включає в себе складні автомати та комп'ютери, а також надзвичайно прогресивні технології у вигляді комп'ютерних, роботизованих та автоматизованих. З точки зору праці для епохи характерне використання її інтелектуального (розумового) різновиду. Такий вид праці можна охарактеризувати як діяльність, що вимагає переважного використання розумових здібностей людини для вирішення складних завдань, розробки ідей, аналізу інформації, прийняття рішень та створення інтелектуальних продуктів. Така праця не потребує фізичних зусиль, але вимагає концентрації, знань і досвіду. Прикладами інтелектуальної праці є наукові дослідження, викладацька діяльність, правознавча та адвокатська практика, інженерні розробки, управлінська діяльність тощо [2, с. 154-155].

З точки зору формаційного підходу досить важко аналізувати відносини власності та експлуатації в суспільстві, що на сучасній стадії інформаційного суспільства на нашу думку (яка розділяється багатьма дослідниками) ще повною мірою не склалися. Проте вважаємо за необхідне зупинитися на деяких важливих моментах.

Насамперед, слід зазначити про певну складність застосування історико-матеріалістичного та формаційного аналізу до інформаційного суспільства, адже на цьому етапі здійснюється процес дематеріалізації окремих складових виробництва [3, с. 72-73]. Йдеться про збільшення інформаційної та знанневої складової як в засобах праці, так і в предметі та продукті праці. Проте всі вказані компоненти з історико-матеріалістичної точки зору тлумачилися виключно як об'єкти матеріального світу, адже як ми зазначали вище, предмет праці – це речовина природи, засіб праці – річ або комплекс речей, навіть продукт праці – це перероблена речовина природи. Натомість в умовах інформаційної економіки йдеться про роботу з інформацією та знаннями як предметом праці, виготовленням інформації та знань в якості продукту праці, а часто навіть і про застосування знань в якості засобів праці.

Така дематеріалізація зазначених компонентів виробництва не може не мати соціальних наслідків. По-перше, мається на увазі поширення інтелектуальної праці, адже щоб виробляти нематеріальний

продукт з нематеріального предмету навряд чи можна застосовуючи працю фізичну [2, с. 154-155]. По-друге, нематеріальність предмету, продукту, а іноді і засобів праці ускладнює (якщо не взагалі робить неможливим) володіння ними й у традиційному приватновласницькому розумінні – як матеріальними об'єктами. Обидва ці моменти значно ускладнюють здійснення експлуатації традиційними методами і нівелюють значення капіталістів в традиційному розумінні. Що ставить під сумнів існування звичного традиційного капіталістичного ладу в межах інформаційного суспільства, натомість йдеться про зародження нової формації з новими формами власності та новими способами експлуатації [3, с. 73].

Крім того, з огляду на зазначені «інформаційні» зміни у відносинах власності та експлуатації, які вже не є характерними для капіталістичного устрою, можна стверджувати про певне вичерпання капіталізму як суспільного устрою. Це означає, що в межах формаційного підходу інформаційне суспільство не має прямого відповідника. Звісно, ми схильні відкинути термін «комунізм» як назву формації, що слідує за капіталізмом навіть з точки зору формаційної концепції – з декількох причин. По-перше, це пов'язано з ідеологічною та політичною заангажованістю терміну і певним ореолом утопізму, який сформувався навколо нього, що, звісно не може не шкодити науковим розвідкам. По-друге, абсолютно очевидно, що в новому типі соціуму, який формується, ні про яку власність комун не йдеться. Це вказує на повну змістовну невідповідність терміну. І нарешті, по-третє, такий термін не зовсім правильно відтворює логіку попередніх назв. Так, зокрема він вказує на комуну як на нового *суб'єкта* власності. Проте навіть така вказівка на суб'єкт, на відміну від попередніх назв, зовсім не містить посилання на *об'єкт* власності в новому типі соціуму. Натомість стійке використання терміну ми радше схильні приписати ідеологічному і політичному навантаженню назви.

Також ми вважаємо не зовсім вдалим на позначення нового устрою застосування терміну «пост-капіталістичне суспільство» [17], [28], [31]. Звісно, формально він не може бути неправильним, адже фіксує слідування нового ладу за капіталістичним. Проте він (на відміну від попередніх термінів: «рабовласництво», «феодалізм», «капіталізм») не претендує на розкриття сутності суспільно-економічного устрою.

Проте, якщо послідовно застосовувати алгоритм, за яким утворювалися назви інших устроїв, то для назви нового суспільства слід керуватися вказівкою на основний об'єкт власності – ключовий елемент виробничих сил. Похідним з цього терміну буде назва самого панівного

класу, і, відповідно, нової форми власності. Вказане може бути покладене в основу назви нової формації. Тобто, якщо припустити, що в основі господарства в новому типі соціуму є інформація або знання, то за вказаним алгоритмом його назвою може бути «інформаціоналізм» або щось схоже на «ноліджизм» (від knowledge – знання). Звісно, в такому випадку постає також і питання назви нового панівного (провідного) класу, який можна умовно назвати гносократами або гносерами (від грецького «гносис» – знання). Звісно, усвідомлюємо, що назва такого нового класу і самої формації оформиться пізніше і скоріш за все може бути пов'язана з певним трендовим неологізмом чи жаргонізмом.

Тут варто додати, що невизначеність назви безумовно пов'язана з тим, що на наш погляд, навіть в провідних державах світу вказане суспільство ще остаточно не сформоване, а отже стосовно великої частини його аспектів, можливо навіть сутнісних складових, можна буде говорити тільки з певної історичної відстані. Крім того, питання назви нового виду соціуму, який слідує за капіталізмом і який ще остаточно не сформувався, залишається відкритим через доволі плюралістичні уявлення на відносини експлуатації і власності в ньому.

Таким чином, подібне синтетичне застосування цивілізаційного та формаційного підходів надає можливість простежити розвиток суспільного виробництва в історичному поступі та залишає надію краще зрозуміти його сутність на сучасній найбільш складній стадії. При цьому, застосування поділу суспільного виробництва в межах цивілізаційної концепції на три стадії (аграрну, індустріальну та постіндустріальну) та характеристика кожної з цих стадій з точки зору формаційної концепції (суспільних відносин, класів, власності на засоби праці, експлуатації) не несе ніяких суперечностей. Співіснування обох концепцій як таких, що характеризують явище в різних вимірах та не суперечать одна одній, цілком можливе, а використання таких термінів як «аграрне», «індустріальне» чи «інформаційне суспільство» зовсім не заперечують формаційний підхід матеріалістичної діалектики. Більше того, застосування синтезу подібних методологічних підходів дозволяє поглянути на інформаційне суспільство як на нову соціально-економічну формацію з новою структурою власності та новими класами, визначення та роль яких ще потребує подальшого осмислення.

References

1. *Aristotel*. Polityka / Per. z davniohrek. ta peredm. O. Kysliuka. Kyiv : Osnovy, 2000.
2. *Briukhovetskyi M.M.* Intelktualna pratsia yak fenomen suspilnoho vyrobnytstva ta ii sotsialni naslidky. *Aktualni problemy dukhovnosti*. 2015. Vyp. 16. S. 149-164.
3. *Briukhovetskyi M.M.* Znannia yak sotsialno-ekonomichni chynnyk rozvytku informatsiinoho suspilstva. *Hileia: naukovyi visnyk*. 2017. Vyp. 121 (6). S. 71-75.
4. *Anderson P.* Passages from Antiquity to Feudalism. London : Verso, 2013.
5. *Balibar E.* We, the people of Europe? : reflections on transnational citizenship. Princeton, NJ : Princeton University Press, 2004.
6. *Banaji J.* Theory as History: Essays on Modes of Production and Exploitation. Leiden : Brill, 2010.
7. *Bauman Z.* Liquid Modernity. Cambridge : Polity Press, 2007.
8. *Beck U.* The Brave New World of Work. Cambridge : Polity Press, 2006.
9. *Bell D.* Notes on the Post-Industrial Society. *The Public Interest*. 1967. №6. P. 24-35.
10. *Bell D.* The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting. New York : Basic Books, 1999.
11. *Callinicos A.* Social theory: a historical introduction. New York : New York University Press, 1999.
12. *Castells M.* The Information Age: Economy, Society, and Culture. Vol. 1: The Rise of the Network Society. Cambridge : Blackwell, 2010.
13. *Coomaraswamy A.* Essays in Post-Industrialism: A Symposium of Prophecy Concerning the Future of Society. London, 1914.
14. *Dahrendorf R.* Class and Class Conflict in Industrial Society. Stanford : Stanford University Press, 1959.

15. *Dahrendorf R.* The modern social conflict: an essay on the politics of liberty. Berkeley : University of California Press, 1990.
16. *Drucker P. F.* The Age of Discontinuity: Guidelines to Our Changing Society. New Brunswick (U.S.A.) and London (U.K.): Transaction Publishers, 2011.
17. *Drucker P.* Post-Capitalist Society. New York : HarperBusiness, 1993.
18. *Giddens E.* The Consequences of Modernity. Stanford: Stanford University Press, 1990.
19. *Eagleton T.* Why Marx Was Right. New Haven : Yale University Press, 2012.
20. *Florida R.* The Rise of the Creative Class, Revisited. New York : Basic Books, 2012.
21. *Fuchs C.* Social Media: A Critical Introduction. Third edition. London : Sage, 2021.
22. *Fukuyama F.* Our Posthuman Future: Consequences of the Biotechnology Revolution. New York : Farrar, Straus and Giroux, 2002.
23. *Harman C.* A People's History of the World. London : Verso, 2008.
24. *Hobsbawm E.* Globalisation, Democracy and Terrorism. London : Little, Brown, 2007.
25. *Machlup F.* The Production and Distribution of Knowledge in the United States. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1962.
26. *Marx K.* A Contribution to the Critique of Political Economy. Chicago: Charles H. Kerr, 1904.
27. *Marx K.* Capital: A Critique of Political Economy. Vol. 1. London : Penguin Books in association with New Left Review, 1990.
28. *Mason P.* Postcapitalism: A Guide to Our Future. London: Allen Lane, 2015.
29. *Ranciere J., Balibar E., et al.* Reading Capital: The Complete Edition. London ; New York : Verso, 2016.

30. *Sartre J.-P.* Critique of Dialectical Reason. Vol. 1. London ; New York : Verso, 2004.
31. *Sassower R.* Postcapitalism: Moving Beyond Ideology in America's Economic Crises. Boulder, CO : Paradigm Publishers, 2009.
32. *Sennett R.* The Culture of the New Capitalism. New Haven: Yale University Press, 2006.
33. *Schwab K.* The Fourth Industrial Revolution. Geneva: World Economic Forum, 2016.
34. *Sorokin P. A.* Social and Cultural Dynamics. Volume Three: Fluctuation of Social Relationships, War, and Revolution. New York : The Bedminster Press, 1962.
35. *Scott J. C.* Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed. New Haven : Yale University Press, 1998.
36. *Toffler A.* The Third Wave. New York : Bantam Books, 2006.
37. *Van Dijk J.* The Network Society. London : SAGE Publications, 2020.
38. *Wallerstein I.* The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. Berkeley : University of California Press, 2011.
39. *Wallerstein I.* World-Systems Analysis: An Introduction. Durham : Duke University Press, 2004.
40. *Webster F.* Theories of the Information Society. London : Routledge, 2014.
41. *Wood E. M.* The Origin of Capitalism: A Longer View. London : Verso, 2002.

**INFORMATION SOCIETY AS A NEW SOCIO-ECONOMIC
FORMATION: METHODOLOGICAL AND TERMINOLOGICAL
ASPECTS**

Mykola Briukhovetskyi

Abstract. The article analyzes the prospects of simultaneously applying the civilizational and formational approaches to the study of the information society and examines the specifics of this type of society as a new formation. The emphasis is placed on the methodological foundations of both approaches and their terminological frameworks.

The civilizational approach views the information society as a historical stage of humanity, sequentially following the agrarian and industrial stages. Within this approach, attention is drawn to the dominant product (information) and the nature of labor (intellectual labor), based on the naming of the stages themselves. In contrast, the formational approach focuses on social relations of ownership and class structures. The article juxtaposes these approaches and concludes that their synthesis allows for a comprehensive assessment of societal development, taking into account both economic activity and socio-class relations of ownership.

Special attention is given to the inability to consider the information society within the framework of the capitalist formation due to the processes of intellectualization of labor and the dematerialization of its components, which significantly complicate the relations of exploitation and ownership, being atypical for capitalism. Consequently, the article concludes that the information society should be viewed through the lens of a new independent formation following capitalism. The work proposes alternative terms for this new socio-economic order and its dominant class. Overall, the study expands the understanding of the information society as a complex phenomenon at the intersection of economic and social analysis and offers an integrative approach to its study.

Keywords: information society, post-industrial society, civilizational approach, formational approach, socio-economic formation.

Надійшла до редакції 24 серпня 2024 р.

Брюховецький Микола Миколайович

Кафедра філософії

Криворізький державний педагогічний університет

просп. Університетський, 54

м. Кривий Ріг

50086

Briukhovetskyi Mykola

Department of Philosophy

Kryvyi Rih State Pedagogical University

Universytetskyi ave., 54

Kryvyi Rih

50086

<https://orcid.org/0000-0001-7103-5620>

briukhovetskyi@gmail.com

<https://doi.org/10.31812/apm.7742>